

TÜRK ATASÖZLERİNDE SOY VE AKRABALIK LINEAGE AND KINSHIP IN TURKISH PROVERBS

Öğr. Gör. Dr. Adil ÇELİK

Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Halkbilimi Bölümü
adilcelik0@gmail.com

ORCID No: 0000-0002-5347-3579

ÖZET

Geleneksel kültürlerin kendilerine özgü yapıları içinde atasözleri ve akrabalık sistemleri, bu toplumlara dair anlam üretiminde ayrı ayrı önemlere sahiptir. Atasözleri üzerine oluşmuş olan literatürün üzerinde uzlaştığı hususlardan biri; toplumsal değerlerin atasözlerine içkin olduğu şeklindedir. Öte yandan yalnızca akrabalık sistemleri üzerinden herhangi bir topluluğun sosyal aktivitelerinin tamamını anlamının mümkün olduğu düşünülmektedir. Halkbilimi literatürü içerisinde atasözleri ve akrabalık konuları ayrı ayrı ele alınmış olsa da atasözleri içerisinde akrabalık temasını araştıran bir çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışma içerisinde Türkiye Türkçesinde yazıya geçirilmiş atasözlerinde yer alan akrabalığa dair yargılar belirlenip söz konusu yargıların hangi hususlar üzerine yoğunlaştığı saptanarak soy ve akrabalığa dair toplumsal bellekteki kalıplaşmış fikirlere ulaşılmaya çalışılmıştır. Atasözlerinden elde edilen bulgulardan hareketle geleneksel kültürde soy ve bireyin karakteri arasında bir ilişkinin varlığına dair kabullerden bahsedilebilir. Bireyi, soyu üzerinden değerlendirmeyi öneren bu genellemeci yaklaşımın folklorun doğasına da fazlasıyla uygun olduğu söylenebilir. Soya dair bu genel yargının dışında belli başlı akrabalık rollerinin de genel olarak çağrıştırdığı anlamlar bulunmaktadır. Babanın miras, annenin ise merhamet kaynağı olarak görülmesi; kardeşlerin hemen her koşulda işbirliği içerisinde olmasına dair kabuller, oğlan çocuğunun ailenin sigortası olarak kabul edilmesi, kızların ise evlilik teması üzerinden kavramsallaştırılması gibi durumlara dair yargılar atasözlerinde bolca tekrar edilmiştir. Buna ek olarak atasözleri içerisinde baba-oğul, ana-kız, gelin-kaynana gibi yaşlı ve genç olanın mukayese edildiği durumlarda yaşlı olanların onaylanıp gençlerin ise eleştirilerek yaşlılara benzemeye davet edilmesi de oldukça yaygın bir durumdur. Nihai olarak atasözlerinin geleneksel kültür içerisinde akrabalığa dair fikirleri oldukça karmaşık bazı işlevler ile muhafaza ettiği söylenebilir.

ABSTRACT

Proverbs and kinship systems within the characteristic structures of traditional cultures have separate importance in the production of meanings related to these societies. One of the points that the literature on proverbs agrees on; is that social values are innate at proverbs. On the other hand, it is thought that it is possible to understand all the social activities of any community only through kinship systems. There is no study exploring the theme of kinship within the proverbs although proverbs and kinship issues are discussed separately in the literature of folkloristics. In this study, the attitudes regarding kinship in the proverbs written in Turkish were determined and the stereotypes about ancestry and kinship in collective memory were tried to be reached by determining the issues on which these attitudes were concentrated. Based on the findings obtained from the proverbs, it can be mentioned that there is a relationship between the lineage and the character of the individual in traditional culture. It can be said that this generalizing approach, which proposes to evaluate the individual through its lineage, is also very much in line with the nature of folklore. Apart from this general judgment regarding lineage, there are also meanings that are generally evoked by the major kinship roles. The father is seen as the inheritance and the mother as a source of mercy; the admissions that the siblings are cooperating in almost all circumstances, the acceptance of the boy as the insurance of the family, and the conceptualization of girls through the theme of marriage have been always repeated in the proverbs. In addition to this, it is quite common for the elderly to be approved and the young to be criticized and invited to look like the elderly in cases where the old and young are compared in the proverbs such as father-son, mother-daughter, bride-daughter in law. Ultimately, it can be said that proverbs preserve ideas about kinship within traditional culture with some very complex functions.

Geliş Tarihi:

07.07.2021

Kabul Tarihi:

25.07.2021

Yayın Tarihi:

30.12.2021

Anahtar Kelimeler

Türk Atasözleri
Akrabalık
Soy
Aile

Keywords

Turkish Proverbs
Kinship
Lineage
Family

GİRİŞ

Türkiye’de halkbilimi disiplininden bahseden ilk yazılardan olan “Folklor- Folk Lore” başlıklı çalışmayı kaleme alan Rıza Tevfik, folklor sözcüğüne Türkçe karşılık olarak “hikmet-i avam” tabirini önerir ve atasözü anlamında darbimesel ile birlikte Türkçede zaten var olan bu kavramın halk bilgisi anlamında kullanılması gerektiğine vurgu yapar (Rıza Tevfik, 2014:479). Bu vurgu, halkbilimi disiplininin kadroları içerisinde atasözlerinin özel bir alanı işgal etmesine dair bir kabulün yansımaları olarak da okunabilir. Böyle bir kabul, folklorun klasik tanımı içerisinde sıralanan “*anonimlik, sözlü olma, varyantlaşma, gelenekselleşme ve kalıplaşma*” şeklindeki beş niteliğin (Yıldırım, 1998:68-69) hepsinin de atasözlerinde bulunması ile ilişkili olmalıdır. Bu niteliklerden kalıplaşmanın içeriğine dair tartışmalar yürütülse de (Gürçayır, 2008; Başaran, 2013) diğer dört niteliğin atasözlerinde bulunduğu konusunda bir uzlaşmadan bahsedilebilir.

Eski Türkçede atasözü anlamında kullanılan “sav” kavramı, XI. yüzyılda yerini “mesel” sözcüğüne bırakır (Parlatır, 2008:2). Osmanlı Türkçesinde atasözü anlamında kullanılan bir başka adlandırma olan “darbimesel” kullanımında da kendini gösteren “mesel” kavramı, masal türünün adlandırılmasında da bulunan ve folklorun “temsil” edilen boyutuna işaret eden bir anlamı da barındırmaktadır.

Halk edebiyatı ürünlerinin sınıflandırılmasında “konuşmalık ürünler” kategorisine dahil edilen atasözleri (Kaya, 2010:355), gündelik iletişimsel süreçlerin içerisinde doğrudan işlevler üstlenerek üretilirler. Konuşmanın icracıları, konusu, yeri ve zamanı gibi nitelikler hangi atasözlerinin hangi biçimlerde kullanılacağına dair belirleyici olur. Buna karşın atasözlerinin oluşumunda bağlamın önemine değinen çok az çalışma (Çobanoğlu, 2005: 156; Çobanoğlu, 2012: VIII; Parlatır, 2008:2) vardır. Bu eksikliğe karşın atasözleri üzerine oluşturulmuş literatürde bu türe dair örnekler üzerinden toplumsal değerleri okumanın mümkün olabileceğine dair bir uzlaşma dikkat çeker. Bu varsayımdan hareketle Türkiye Türkçesindeki atasözlerinde yer alan akrabalık adlandırmalarının taşıdığı anlamların saptanıp değerlendirilmesi, kayda değer bir çalışma konusu olarak belirmektedir. Bu tarz bir çalışmanın bir vechesi atasözleri ile ilişkili iken bir başka vechesi de akrabalık kavramını tartışmaya açmayı gerektirir.

Soy ve evlilik yolu ile kültürel olarak kabul edilmiş toplumsal ilişkiler sistemi “akrabalık” olarak adlandırılır (Emiroğlu ve Aydın, 2009:23). Devlet gibi karmaşık örgütlenme biçimleri geliştirememiş olan pek çok ilkel toplumda sosyal ilişkilerin akrabalık sınırları içinde geliştirilmesi durumu, kültür üzerine araştırmalar yapan pek çok ismin akrabalık ilişkilerine yoğunlaşması sonucunu doğurmuştur. Akrabalık sistemleri ile ilgili antropolojik yaklaşımlara dair bir derleme ortaya koyan Holy, herhangi bir basit topluluğun sosyal aktivitelerinin tümünü ele alabilmenin, o topluluğun akrabalık sistemlerini anlamaktan geçtiğini vurgular (2016:44). Basit bir yaklaşımla insanlar arasındaki akrabalık ilişkileri biyolojik süreçler olarak görülse de konu üzerine yapılan araştırmalar, bu ilişkiler ağının biçimlenip yayılıp kuşaktan kuşağa aktarılmasının kültürel süreçler olduğunu göstermektedir. Akrabalığın mahiyetini büyük bir titizlik içinde tartışan Sahlins, üretilen akrabalık sistemlerinin tamamen kültürel olduğu sonucuna ulaşır (2015:126).

Dilbilim alanında akrabalıkla ilgili terimlere özel bir önem verilmiş ve Türkçe akrabalık adları ile ilgili pek çok çalışma yapılmıştır (Li, 1999:15-18). Türk dilinin farklı lehçeleri de dikkate alındığında akrabalık ile ilgili terimlerin bir sözlük (Binler, 2007) hacmini doldurduğu görülür. Akrabalık ve atasözleri ilişkisine dair konuyu “söz varlığı” açısından ele alan bir derleme çalışması (Yılmaz ve Sarı, 2015) bulunmasına karşın bu çalışmada yazarların anlam arayışından ziyade bazı kelimelerin sayılarına odaklandıkları görülür. Güngör Ergan (1999) ise aynı konuyu sosyoloji yaklaşımları ile ele alarak toplumun aile ve akrabalığa dair ürettiği anlamı, atasözleri üzerinden kavramayı denemiştir.

Atasözlerinin taşıdığı yargılar da akrabalık sistemlerindeki çeşitli roller de toplumsal uzlaşma noktaları olarak değerlendirilebilir. Kalıplaşarak yeniden üretilen bu uzlaşma noktaları da aslında folklorlardır. Akrabalık rollerine dair adlandırmalar, o adlandırmaları kullanan kişi ile akrabalık adının simgelediği

kişi arasında kalıplaşmış davranış biçimleri bulunduğunu gösterir (Balaman, 2002:7). Geleneksel kültürde bu davranış biçimlerine özgü bilginin yaşatılması ve yayılmasında atasözlerinin de bir işlev üstlendiği düşünülerek bu atasözlerinde gömülü olan akrabalığa dair yargıların saptanarak değerlendirilmesi, bu makalenin konusunu oluşturmaktadır. Bu kapsamda Türkiye Türkçesindeki atasözlerini içeren belli başlı eserler (Püsküllüoğlu, 2003; Oy, 1972; Yurtbaşı, 2012; Aksoy, 1988; Parlatur, 2008) taranarak bu eserlerde akrabalık sistemlerine özgü kavramları barındıran atasözleri tespit edilmiş ve atasözlerinin içeriğindeki anlam ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

1. BİR ETİKET OLARAK SOY

Bireylerin birleşerek oluşturdukları örgütlü yapıların en eski dönemlerdeki dayanağı kan bağıdır. İnsanlığın tarihinde kan bağıının ötesindeki organizasyonları üretebilecek fikirler oldukça önemli kabul edilmiş ve bu fikirlerle uygarlık farklı yönere evrilmiştir. Ancak olası kriz anlarında insanlığın en güvenli limanı yine ilkel dönemlerde temelleri atılmış olan soy ilişkileri ekseninde oluşturulan yapılar olmuştur. Bunun için geleneksel örgütlenme biçimlerinin önemine dair fikirler geleneksel bilginin saklanması işlevini üstlenen atasözlerinde ustaca muhafaza edilmiştir.

Bireyin, karakteristik niteliklerinin soyundan bağımsız olarak biçimlenemeyeceğine dair fikirler atasözlerinde güçlü bir tonla dile getirilir. Bu fikri barındıran farklı atasözleri mevcuttur. “*Ağaca çıkan keçinin dala bakan oğlağı olur*” (Püsküllüoğlu, 2003:15) ve “*armut, dalının dibine düşer*” (Püsküllüoğlu, 2003:28) atasözleri bireyin ahlaki niteliklerinin kaynağının onun soyu olduğuna dair kabulleri gösterir. Bu kabullerin yakın zamanlara özgü olmadığı, günümüzden yaklaşık bin yıl önce Kaşgarlı Mahmud tarafından yazıya geçirilmiş “*ata oğlı ataç togar*” (Oy, 1972:126) şeklindeki atasözünde de görülür. “*Cins horoz, yumurtada öter*” (Oy, 1972:271) sözü ile bireyin karakterinin tartışmasız kaynağının soy olmasına dair fikirler, doğum öncesine kadar dayandırılarak ifade edilir.

Bireyin yalnızca ahlaki özelliklerinin değil aynı zamanda davranışlarının da onun mensup olduğu soya ait olan değerler üzerinden biçimleneceğine dair kabul “*keçi nereye çıkarsa oğlağı da oraya çıkar*” (Püsküllüoğlu, 2003:121) sözüyle kalıplaşmıştır. Toplumsallaşma süreçlerinde ihtiyaç duyulan birtakım hukuki ve ahlaki normların işleyişi konusunda da soya yüklenen yükümlülükler vardır. “*Deli arlanmaz soyu arlanır*” (Püsküllüoğlu, 2003:62) atasözü, olumsuz davranışlar sergileyen ve bu davranışlardan utanmayan bireylerin mensubu olduğu akraba topluluğuna bir sorumluluk yükler. Bu tarz yükümlülükler, toplumsallığın sürekliliği için gereken sözlü hukuki düzenlemeler olarak düşünülebilir.

Folklorda birey ve soy arasında kurulan ilişki oldukça güçlü ve sürekliliği olan bir niteliğe sahiptir. “*Asil azmaz bal kokmaz*” (Püsküllüoğlu, 2003:29) atasözü, bireyi soydan aldığı nitelikleri üzerinden toplumda öngörülebilir kılan bir düşünceyi yansıtır. Geleneksel kabullere göre soyun bireye yüklediği değerler; değişime uzak görünmektedir.

Soyun, birey üzerindeki bu belirleyiciliğinin bir sonucu olarak bireyi; soyu üzerinden değerlendirmenin gerekliliğine dönük atasözleri dikkat çeker. “*Otu çek köküne bak*” (Püsküllüoğlu, 2003:146) atasözü bu tarz bir değerlendirmenin isabetli olacağını savunur. Buna benzer bir başka atasözünde ise “*pekmezi küpten kadını kökten al*” (Püsküllüoğlu, 2003:150) denilerek aynı fikir, bir öğüdün temelini yerleştirilir. Ontolojik olarak folklor ile uyuşmayan birey kavramı, bu atasözlerinde açıkça yadsınır ve onun mensubu olduğu soy üzerinden kavranması gerektiğine dair fikirler gösterilir.

Öyle ki soyun, bireyin ahlak ve davranışları üzerinde bağlayıcı olamayacağına dair fikirler atasözlerinde gösterilirken dahi soyun bağlayıcı kabul edildiğine dair fikirlerin varlığı peşinen kabul edildikten sonra bu fikirlerin yanlışlığına vurgu yapılır. Örneğin “*ak koyunun kara kuzusu da olur*” (Püsküllüoğlu, 2003:20) atasözündeki bağlaç, ak koyunun genellikle ak kuzusu olacağını kabul edildiğini gösterirken “*ala keçi her zaman püsküllü oğlak doğuramaz*” (Püsküllüoğlu, 2003:21) atasözü ise ala keçinin genellikle püsküllü oğlak doğurduğu kabulüne dair fikirler üzerine temellenir.

Soyun bağlayıcılığı kapsamında, soy ağının dışında kalanlar tekinsizlikle bağlantılı olarak değerlendirilmektedir. “*Akraba olsa da düşman yine de yabancından ehven*” (Yurtbaşı, 2012:28) ifadesi, düşman olduğu durumlarda dahi soya mensup olanın, dışarıda kalan yabancılara öncelendiğini gösterir. “*Akarsuya inanma, el oğluna dayanma*” (Püsküllüoğlu, 2003:19) atasözünde de soy ağının dışında kalanlara bel bağlanmaması gerektiğinin öğütlendiği söylenebilir çünkü “el olmak” her durumda olmasa da en azından çoğu durumda akraba olmamak anlamına gelir.

Soy, olumlu niteliklerin kaynağı olabileceği gibi olumsuz niteliklerin de kaynağı olabilir. Her iki durumda da soy, tartışmasız bir etikettir ve o soyun parçası olan birey, doğrudan ya da dolaylı olarak soyuna özgü nitelikleri yansıtmaya potansiyelini daima taşır. “*Soydur çeker*” (Püsküllüoğlu, 2003:161) atasözü bu kabulün en direkt ifadesidir. Bunun için soyu, olumsuz niteliklerle anılan bireyler tanınmasa ve onlar hakkında malumata sahip olunmasa dahi onlara karşı sergilenecek olan tavrın nasıl olması gerektiği atasözlerinde vurgulanır. “*Katrandan olmaz şeker olsa da cinsine çeker*” (Püsküllüoğlu, 2003:119) şeklindeki atasözü, bu konudaki katı yargıları, sanatsal bir tarzda ifade eder. “*Alma delinin kızını soya çeker*” (Oy, 1972:255) atasözü de bireyi, birey olarak değil de soyu üzerinden değerlendirmeyi önermektedir. Bireyin davranış ve ahlakı hakkında böylesine bir belirleyiciliğe sahip olduğu düşünülen soyun önemine dair fikirler “*Ata da soy gerek ite de*” (Püsküllüoğlu, 2003:30) sözü üzerinden de okunabilir.

Atasözlerinin belirli bağlamlarda karşılaşılan durumları açıklama işlevleri ve sosyal yaşamın karmaşıklığı dikkate alındığında birbiri ile çelişen durumların açıklanmasında kullanılan çelişkili yargıları içeren atasözlerinin var olabilmesi de son derece doğaldır. Bu açıdan soyun önemine, aynı soya mensup olan bireylerin birbirlerine karşı yükümlülüğüne işaret eden atasözlerine ek olarak aynı soydan gelen kimselerin birbirlerine karşı besledikleri olumsuz duygular, fikirler ve sergiledikleri olumsuz eylemlere dair atasözlerinin varlığından da bahsedilebilir. “*Akraba ile ye iç alışverişi etme*” (Püsküllüoğlu, 2003:20) şeklindeki atasözü gündelik hayatın sürdürülmesinde akraba ile girilecek ilişki biçimlerinin bir sınırının olması gerektiğine işaret eder. Bu atasözünün belirttiği yargı, ticaretin belirli kurallarının bulunması ve akrabalık ilişkilerinden kaynaklanan kişilerarası konumların bu kuralları ihlal etmeye olanak tanıyabileceği ile açıklansa da “*amcam dayım hepsinden aldım payım*” (Püsküllüoğlu, 2003:25), “*akrabanın akrabaya ettiğini akrep etmez*” (Oy, 1972:26) ve “*adamın gözünü akrabalar çıkarır*” (Yurtbaşı, 2012:28) şeklindeki atasözleri; akrabalardan zarar görebilme olasılığına dair fikirlere daha kararlı bir şekilde dikkat çeker. “*Sadık dost, akrabadan yeğdir*” (Püsküllüoğlu, 2003:155) kalıbı, akrabalığı yakınlık açısından bir ölçü olarak kullanır ve dostun sadakat derecesini akraba ile kıyaslayarak değerlendirir.

Bu yargılardaki kararlılığa karşın bazı atasözleri, meseleleri çok yönlü değerlendirmeyi ve farklı olasılıkların her zaman mümkün olabildiğini önerir. “*Bir ağaçta gül de biter diken de*” (Püsküllüoğlu, 2003:45) ve “*bir ağaçtan okluk da çıkar bokluk da*” (Püsküllüoğlu, 2003:45) şeklindeki aynı metaforla benzer yargıyı bildiren atasözleri, genellemeci yaklaşımların doğru olmayacağına dair bir genelleme yapar. Bu genellemelerin önemli bir kısmı anne, baba, kardeş gibi daha spesifik roller ile ilişkili olarak atasözlerinde bulunur.

2. BABA

Babalık, Türk toplumunda yaratıcılığın nihai kaynağı olarak kabul görmektedir. Türk köylü toplumundan yapılan derlemelerden elde edilen bulgular, üremeye dair oldukça net bazı toplumsal fikirleri göstermeye yeter: “*Buğday ekersen buğday alırsın. Arpa ekersen arpa alırsın. Yetiştirdiğin ürünün türünü belirleyen tohumdur. Tarla ekini besler ama türünü belirlemez. Erkek tohumu verir. Kadın ise tarla gibidir*” (Meeker 1970:157’den akt. Delaney, 2014:52).

Türk folklorunda yaratıcılık potansiyelinin kaynağı olarak değerlendirilen babalık rolü atasözleri içerisinde kavramsallaştırılırken yaygın biçimde çocuğa bırakılacak ya da geçecek olan mirasın kaynağı olarak belirginleşir. Bu miras çoğunlukla ekonomik bir birikim olmakla birlikte bazı durumlarda daha

farklı sermaye biçimleri de olabilmektedir.¹Bu açıdan “*ata dostu oğula mirastır*” (Püsküllüoğlu, 2003:31) atasözü, sosyal ilişkilerin bağlayıcılığının, sonraki kuşaklara devredilebileceğine dair fikirleri gösterir. “*Babanın sanatı oğula mirastır*” (Püsküllüoğlu, 2003:38) sözü ile de baba, başka bir sermaye biçiminin kaynağı olarak işaret edilir. “*Oğlan atadan öğrenir sofrayı açmayı, kız anadan öğrenir biçki biçmeyi*” (Püsküllüoğlu, 2003:145) sözü ile toplumca arzulanan davranış kalıplarını icra etmeyi sağlayacak bilginin de atalardan devralındığına dair kabuller gösterilir. Halk botaniğine dair bir öğretiyi vurgulama işlevindeki “*bağ babadan zeytin dededen kalmalı*” (Püsküllüoğlu, 2003:38) sözünde de sermayenin kaynağı baba ile dededir ve yeni neslin temsilcisi bu sermayenin varisidir.

“*Baba eder oğul öder*” (Püsküllüoğlu, 2003:38) atasözü, babanın her durumda kazancı işaret eden bir mirasın kaynağı olamayacağını bazı durumlarda da tam tersi sonuçlara neden olabileceğine dair fikirleri yansıtır. Bu atasözü aslında toplumu oluşturan bireylere dönük, çalışkanlığı ve erdemli olmayı, babalar üzerinden öğütleyen iletiler barındırmaktadır. Halk bilgisindeki kabullere göre babadan miras kalır ama bu servete fazla da güvenilmemesi gerektiği açıktır. “*Baba malı tez tükenir evlat gerek kazana*” (Püsküllüoğlu, 2003:38) sözü de bir önceki atasözünün aksine bu sefer evlada öğütler verir. İster babaya ister evlada olsun verilen öğüt aynıdır ve bu iletilerle toplumsal yaşantıyı olumlu yönde biçimlendirmek hedeflenmektedir. Aynı fikir, “*ata malı mal olmaz kendin kazanmak gerek*” (Püsküllüoğlu, 2003:31) atasözünde yeniden üretilir. Bu kalıplaşmış iletiler üzerinden akrabalık rolleri işaret edilerek toplumsal yaşantının ayrıntıları geleneksel bilgi ile biçimlendirilir.

Babanın evladına bırakacağı serveti her ne kadar meşru olsa da evladın da bu servete ulaşma konusunda açgözlü davranabileceğinden kaynaklanan yakınmaları içeren atasözleri de bulunur. Bu yakınmalar ekseninde oluşan atasözlerinin oldukça erken dönemlerde yazıya geçtiğini söylemek mümkün. Kaşgarlı Mahmud tarafından derlenen “*ata tonu oğulka yarasa atasın tilemez*”² (Oy, 1972:127) atasözü; evlatların, babalarını çıkarıcı yaklaşımlarla maddi bir kaynak olarak görmelerini eleştirir.

Aslında baba ve evlat arasındaki kaynak paylaşımında babaların alabildiğine cömert, evlatların da açgözlü olduklarına dair stereotipler atasözlerinde kararlı bir şekilde dile getirilir. “*Bir baba dokuz evladı besler dokuz evlat bir babayı beslemez*” (Püsküllüoğlu, 2003:46) ve “*baba, oğula bir bağ bırakmış; oğul, babaya bir salkım üzüm vermemiş*” (Püsküllüoğlu, 2003:38) sözleri, babanın mağduriyeti ve evladın açgözlülüğü antagonizması üzerine kuruludur. Farklı atasözlerinde bu fikrin tekrar edilmesi, atasözlerinin toplumsal belleğin ambarı olan eski kuşaklarla bağdaştırılması, onlar tarafından söylenip tekrar edilerek yaşatılması ile ilişkili olabilir.

Baba ve evlat arasındaki ilişki yalnızca servet ve miras üzerinden kavranacak kadar sınırlı değildir. Evladı ile babanın arasında güçlü bir psişik ilişkinin varlığına dair kabuller “*baba koruk yer oğlanın dışı kamaşır*” (Püsküllüoğlu, 2003:38) atasözünde vurgulanmıştır. Bu ilişkinin gücü Türkçede kullanılan “*babasının hayrına*” deyiminde de muhafaza edilir. “*Saksağan danayı babası hayrına bitilemez*” (Püsküllüoğlu, 2003:156) atasözünde de yer alan bu ifade, çıkar beklemeksizin yapılan hizmeti tanımlamak amacıyla kullanılır. Bu kullanım, Türk halk kültüründe babanın kutsal bir konuma sahip olduğunu gösterir. Nitekim babaya yüklenen bu önem, babanın yaşlanması ile birlikte daha da artar ve dedelikte daha yoğun olarak belirginleşir: “*Sen dede ben dede, bu atı kim tumar ede*” (Püsküllüoğlu, 2003:158) sözünde yaşlı erkek bireylerin gündelik hayattaki basit işleri yapmama ayrıcalığına sahip olduğuna dair kabuller gösterilmektedir. “*Ana ata önüne geçmek hata*” (Oy, 1972:256) şeklindeki atasözü üzerinden de bu saygın konuma sahip olmakla meşru bir otorite olmak arasındaki açık ilişki görülür.

¹ Örneğin genel çerçevede akrabalık ilişkilerini ve özelden ise sanal akrabalık türlerini, sosyal sermaye teorisi ekseninde ele alan ve bu ilişkileri çeşitli bağlamlar içerisinde birbirine dönüştürülen yahut kuşaklar arasında devredilebilen sermaye biçimleri (*sosyal sermaye*) olarak yorumlayan bir çalışma için bkz. (Tunç, 2021).

² Ata elbisesi oğula yarasa atasını istemez.

3. ANNE

Babalık rolünde olduğu gibi annelik rolünün de bazı karakteristik niteliklerinin varlığına dair kabuller atasözlerine yansımıştır. Aslında annelik, yalnızca Türk kültüründe değil aynı zamanda farklı toplumların akrabalık sistemleri içerisinde de çok önemli bir konumu teşkil eder. Van Beal'a (1975:79) ait olan "*annelik, tüm akrabalığın temelidir*" yargısı, bu durumun en açık ifadelerindedir. Türköne'ye göre anneliğin kutsallığının temelinde iki önemli sebep vardır: Bunlardan ilki, ilkel insanın kendini kutsal bir bütün olduğu düşünülen evrenin merkezine yerleştirmesinden kaynaklanan insan üretiminin önemidir, ikincisi de ilkel bir bilinçte doğum için babanın biyolojik gerekliliğinin bilinmemesidir (1995:237). Malinowski'nin Trobriand'daki ünlü alan araştırmasından elde ettiği çarpıcı bulgulardan biri, yerlilerin doğum sürecinde babanın herhangi bir biyolojik etkisinin olmadığına dair fikirleridir. Doğum sürecinin tek ve tartışmasız biyolojik mimarı olan anne hem gündelik hayatta hem de hukuk sisteminde ayrıcalıklı bir konuma sahiptir (Malinowski, 1992:21). Türköne'nin (1995: 237) işaret ettiği iki sebep pek çok kültürde annelik rolünün önemine dair fikirlerin oluşmasını sağlamıştır. Üretim biçimleri ile ilgili olarak toplumlarda yavaş yavaş kadın ikinci plana itilip erkek egemen konuma gelse de anneliği bu önemi kaybolmadan varlığını sürdürmüştür.

Annelik rolünün atasözleri içerisinde doğrudan bağdaştırıldığı kavramlardan biri merhamettir. Arapça "rahim" kökünden türetilmiş olan merhamet kavramının annelik kurumuna işaret eden anlamı, bu bağdaştırmanın yalnızca Türk folkloruna özgü bir durum olmadığını ve evrensel bir işlerliği olduğunu göstermektedir. "*Ağlarsa anam ağlar, gerisi yalan ağlar*" (Püsküllüoğlu, 2003:17) kalıbı, bu bağdaştırmanın Türk folklorundaki en popüler ifadelerinden biridir.

Hayvanlardaki bedensel güç ile elde edilen ayrıcalık, insanlarda örgütlü yapılarla elde edilir ve bu yapıların temelinde de daima aile vardır. Anne, bu ailenin temel unsurudur. "*Alçak eşek binmeye kolay, öksüz çocuk dövmeye kolay*"(Püsküllüoğlu, 2003:21) atasözü, ailenin temelini oluşturan annenin, koruyuculuğuna işaret eden bir kalıptır. Anneliğin kollayıcılığa dair bu anlamı öylesine güçlüdür ki "*ananın bastığı civciv ölmez*" (Püsküllüoğlu, 2003:26) ve onun bir varyantı olan "*ananın bastığı yavru incinmez*" (Oy, 1972:256) atasözleri, anneliğin koruyuculuğa karşıt bir anlamla kavranmasının mümkün olmadığına işaret eder. Bu koruyuculuğun biçimi bazı durumlarda rasyonelliğin sınırlarını da aşabilmektedir. "*Öksüz hırsızlığa çıkmış Ay akşamdan doğmuş*" (Püsküllüoğlu, 2003:147) atasözü; annesiz olmayı, hayatın pek çok kulvarında kaybetmeye neden olacak bir talihsizliğin sebebi olarak işaret eder. Anneliğin taşıdığı anlamı irrasyonel bir düzlemde ifade eden başka bir atasözü ise Kaşgarlı Mahmud tarafından yazıya geçirilmiş olan "*İngen ingrasa botı buzlar*"³ (Oy, 1972:133) ifadesidir.

Annelik rolünün atasözlerinde taşıdığı bir başka anlam da tamamlayıcılıkla ilişkilidir. "*Öksüz kuzu toklu olmaz*" (Püsküllüoğlu, 2003:147) atasözü yalnızca doğumun değil gelişim sürecinin mimarı olarak da yine anneyi kabul eder. "*Ana hakkı Tanrı hakkı*" (Oy, 1972:25) ve "*Ana gibi yar olmaz, Bağdat gibi diyar olmaz*" (Püsküllüoğlu, 2003:25) kalıpları, bu kabul ekseninde anneye duyulan minnetin ifadesidir. Bu tamamlayıcılıkla olan ilişkisinden dolayı anneye karşı karşılıksız bir minnet hissinin beslenmesi beklenir. Bazı atasözlerinde bu minnetin dolaylı biçimlerde gösterildiği söylenebilir. Örneğin "*aç anansa da kaç*" (Oy, 1972:246) atasözü dolaylı biçimde de olsa evladın anneye karşı çıkar amacı gütmeyen bir sevgi beslediği varsayımı üzerine kuruludur.

Anne ve kızının gerek davranışsal gerekse fiziksel açıdan birbirlerine benzeyeceklerine dair fikirler ekseninde farklı atasözleri oluşmuştur. Bu atasözleri kız çocukları annelerinin nitelikleri üzerinden değerlendirmeyi önerir. Dahası bu tarz değerlendirmelerin kişiyi doğru sonuçlara götüreceğine dair bir kararlılık da göze çarpar. "*Ana ile kız helva ile koz*" (Püsküllüoğlu, 2003:25) ve "*anasına bak kızını al kenarına bak bezini al*" (Püsküllüoğlu, 2003:26) sözleri kızın anneye benzeyeceğini vurgular. Bu benzerlik yalnızca huy olarak değil aynı zamanda talih üzerinden de kurgulanmıştır. "*Ananın bahtı*

³Anne deve inlese yavrusu seslenir.

kızına” (Püsküllüoğlu, 2003:26) sözü, folklorda genç kadınlar arasında en önemli ve yaygın gündem olan “talih” meselesini anneden devralınan bir miras olarak değerlendirir.

4. KARDEŞ

Halk bilgisinde kardeş olmak, işbirliği yapmayı zorunlu kılan bir durumdur. Birbiriyle kardeş olan kişiler zaman zaman küçük anlaşmazlıklar yaşasalar da nihayetinde bu kişilerin ilişkilerinin oldukça güçlü olduğuna ve kardeşlerin daima birbirlerine yardım edeceklerine dönük inançlar vardır. “*İki kardeş savaşmış, ebleh buna inanmış*” (Püsküllüoğlu, 2003:108), “*kardeş kardeşi atmış yar başında tutmuş*” (Püsküllüoğlu, 2003:117), “*kardeş kardeşi bıçaklamış dönmüş yine kucaklamış*” (Püsküllüoğlu, 2003:117) atasözleri kardeşler arasındaki ilişkinin nihai olarak bu kardeşlerin birbirlerini koruması üzerinden belirginleştiğine dair fikirleri gösterir. “*Kardeşin düşmanlığı karşıdan düşman çıkıncaya kadardır*” atasözü kardeşler arasında ortaya çıkacak olan olası uzlaşmazlıkları kolayca bitirme potansiyeli bulunan durumu gösterir. Ailenin dışından bir düşmanın ortaya çıkması, kardeşlerin birbirlerine karşı konumlarını ve bu konumdan doğan sorumlulukları hatırlatır. Bu atasözüne göre öteki olanın doğurduğu tehlike, kardeşlerin birbirlerine karşı yakınlıklarını hatırlamalarını sağlar. “*Kardeşim olsun da kanlım olsun*” (Püsküllüoğlu, 2003:117) sözü bu olumlu anlamın etkisi ile oluşmuş başka bir kalıp ifadedir. Kardeşin yakınlık açısından önemi, baba ve evlat arasındaki ilişki ve yakınlık düzeyi üzerinden “*Kardeşin büyüğü baba, küçüğü evlat yerine geçer*” (Oy, 1972:26) sözü ile gösterilir. Genel olarak folklorda en yakın akrabalık pozisyonlarından biri olan kardeşlik kurumunun baba ve evlat ilişkisi kadar güçlü olmadığına dair fikirlerden de bahsedilebilir. “*Kulaktan burun yakın kardeşten karın yakın*” (Püsküllüoğlu, 2003:131) atasözü ile bu duruma vurgu yapılırken yine dolaylı olarak yakınlık derecesini gösteren bir ölçüt olarak kardeşin kullanılması, kardeşin önemini göstermesi açısından anlamlı bir veridir. Buna benzer şekilde “*Allah kardeşi kardeş yaratmış kesesini ayrı yaratmış*” (Püsküllüoğlu, 2003:23) atasözü de ekonomik ilişkiler söz konusu olduğunda akrabalık bağlarının devre dışı kalması gerektiğine işaret ederken bu akrabalık bağlarından en güçlülerinden biri olarak kardeşlik kurumunu bir referans olarak kullanır.

Kardeşin bu olumlu anlamı dışında elbette doğal olarak bir de onun vefasızlığını, kıskançlığını ve kötülük barındırma olasılığını işaret eden atasözleri bulunmaktadır. “*Düşmanın yoksa kardeşin de mi yok*” (Oy, 1972:277) ve “*sen dost kazan düşmanı anan da doğurur*” (Oy, 1972:78) sözleri açık bir şekilde kardeşlerin birbirlerine düşman olabileceğini dile getirir. Ancak nicelik açısından bu tarz atasözlerinin, birinci gruba nazaran daha az olduğunu belirtmekte fayda var

Kardeşin olumlu ve olumsuz niteliklerine vurgu yapan bu atasözlerinin dışında her iki gruptaki atasözlerinin yargılarının da gerçek olabileceğine dair orta yolcu bir atasözü de bulunmaktadır: “*Kardeş kardeşin ne öldüğünü ister ne onduğunu*” (Püsküllüoğlu, 2003:118) şeklindeki atasözü, bu konudaki kararsızlığı ifade eder.

5. EVLİLİK ve EŞLER

Lévi-Straus’a göre akrabalık kurumu, toplumda var olan üç tür ilişki üzerinden biçimlenir. Bunlar kan bağı, soy ve evlilik ilişkisidir (2012:80). Bu ilişki türlerinden üçü ile ilgili de atasözlerinin varlığı bilinmektedir. Topluluğun sürekliliğinin sağlanmasında önemli aşamalardan biri olan evlilik ve eşlerle ilgili yargıları barındıran atasözleri, toplumsal yaşantıda akrabalığa yüklenen anlamın bir veçhesini kavramayı kolaylaştırır. Evlilik kurumu akrabalık sistemlerinin oluşup biçimlenmesi açısından da önem taşıdığı için bu kurumun atasözlerinde işlenişi, atasözlerinde akrabalık rollerinin belirlenip anlamlandırılması açısından önem taşımaktadır. “*Akıllı düşününceye kadar deli oğlunu everir*” (Püsküllüoğlu, 2003:19) atasözü, geleneksel kültür içerisinde evliliğin bir kazanım olduğunu kabul eden bir bilinçle şekillendirilmiştir. Evlilik, atasözlerinde tereddütsüzce önerilen ve vakit kaybetmeden dahil olunması gereken zorunlu bir kurum olarak görülür. “*Sabahtan karnını doyuran, küçükken evlenen aldanmamış*” (Püsküllüoğlu, 2003:154) ve “*erken kalkan yol alır, er evlenen döl alır*” (Oy, 1972:280) atasözleri bu eşğin alabildiğine erken dönemlerde aşılması gerektiğine dair fikirleri gösterir.

Evliliğin; karı ve koca şeklindeki iki tarafının atasözlerinde birbirine denk rollerde işlendiklerini söylemek mümkün değildir. Bu atasözlerinde kocalar, karılarına nazaran daha avantajlı bir konumu işgal ederler. “*El ağzına bakan karısını tez boşar*” (Püsküllüoğlu, 2003:75) sözü erkeği özne kadını ise nesne olarak değerlendirir. “*Kişiye rezil eden de karısı vezir eden de*” (Püsküllüoğlu, 2003:127) sözü ise kocasının itibarının kadının davranışlarına bağlı olduğunu öne sürerek kadının davranışlarını biçimlendirme hedefine sahiptir. “*Kocana göre bağla başını, harcına göre pişir aşını*” (Püsküllüoğlu, 2003:126) atasözü de geleneksel kültürde evlilik kurumunun patronunun erkek olduğuna dair genel kabulleri açıkça gösterir.

Atasözlerinde Türkçesi ile “güvey” olarak geçen damatlar, ataerkil öğretilerle uyuşmayacak biçimde aşağılanma ile bağlantılı bir anlamla kullanılmıştır. “*Kulun yok ise güveyin de mi yoktur*” (Oy, 1972:205) atasözü eski Türklerde damatların evlendikten sonra kız evine yerleşerek orada çoban olarak çalıştırıldıkları dönemin (Türküne, 1995:178-179) kalıntısı olmalı. Ataerkil öğretinin güçlenmesi ile evlenen erkeklerin kız evine yerleşmesine dair gelenek ortadan kalkmıştır.⁴ Yoksulluk gibi çeşitli sebeplerden dolayı kız evine yerleşmek zorunda kalan damatlar “içgüveyi” olarak tanımlanmış ve bu tanım dolaylı bir hakaret anlamıyla atasözlerine de yansımıştır. “*İçgüveysi iç ağrısı*” (Püsküllüoğlu, 2003:107) atasözü bu şekilde yaşamak zorunda olan damatların oldukça trajik bir durumda olduklarına dair kabuller üzerine kurulmuştur.

Evlilik kurumunun bir başka tarafı olan gelin ise çoğunlukla kaynana ile arasındaki çatışma üzerinden kavranır. “*Gelin çiçek her dediği gerçek, kaynana yılan her dediği yalan*” (Oy, 1972:26) ve “*kaynana pamuk ipliği olup raftan düşse gelinin başını yarar*” (Oy, 1972:26) sözleri folklordaki gelin kaynana uzlaşmazlığını gösterirken gelinlere dönük eleştirel bir tavrı da barındırır. Gelinin davranış kalıplarının sınırlarını çizmeye çalışan atasözlerindeki bu tavır, geleneksel Türk kültüründe gelinlerin güveyin evine gittikten sonra devreye giren tabu ve kaçınımlarla biçimlendirilen ikincil konumları ile (Yolcu, 2014:293-301) bir koşutluk oluşturur. Öte yandan bu atasözlerinde de tıpkı ata ile evlat ikilemini işleyen atasözlerinde olduğu gibi eski nesli temsil eden kaynanadan yana bir tavır görünür. İstisnai bir durum olarak bir atasözü, gelinlerin hor görülmesinin yanlış olduğuna vurgu yaparak kaynanalara öğüt verir: “*Üveye etme özünde bulursun geline etme özünde bulursun*” (Oy, 1972:26). “*Ahmak gelin, yengeyi halayığı sanır*” (Püsküllüoğlu, 2003:18) atasözü bir yönüyle aslında gelinin gittiği ailenin daha tecrübeli bir gelini olan yengenin tecrübesini aktarma işlevinden bahsederken yeni gelinin toyluğu ve bilgisizliğine dair bir eleştiri de barındırır.

6. ÇOCUK

Geleneksel toplumlarda önemli bir eşik olan evliliğin ardından, çiftin çocuk sahibi olması beklenir. Toplumdaki bu açık beklentinin izlerini Türk halk kültüründeki bazı inançlarda, uygulamalarda (Boratav, 1984:143-148) ve toplumsal bilinci yansıtan Dede Korkut anlatıları gibi önemli metinlerde (Tezcan ve Boeschoten, 2001:35) görmek mümkündür. Bu açıdan çocuk sahibi olmak amacıyla kadının icra ettiği doğum pratiğine sembolik anlamlar yüklenmiştir. “*Doğuran avrat Azrail’i yenmiş*” (Püsküllüoğlu, 2003:69) atasözünde, evlenen çiftlerin bu dünyada kalıcılığı yakalama yolunun çocuk sahibi olduğuna dair fikirler görünür. “*Ya evlat bir ya ocak kör*” (Püsküllüoğlu, 2003:178) ifadesi de çocuk sahibi olmayı ihmal edilemez bir gereklilik olarak işaret eder. Çocuk sahibi olmamanın halk yaşantısında ve anlatılardaki olumsuzlanmasının yansımalarını atasözlerinde de görmek mümkündür. “*Üşenenin oğlu kızı olmamış*” (Püsküllüoğlu, 2003:175) sözü, üşengeçliğin zararlarını anlatırken bir kişinin başına gelebilecek en kötü şeyin onun çocuk sahibi olamaması olduğuna dair toplumsal bilinçteki fikirleri göstermektedir.

Çocukla ilgili atasözlerinin işaret ettiği bir başka anlam kümesi de çocuklara bazı sorumlulukların verilmesinin yanlış olduğu şeklinde tanımlanabilir. “*Çocuğa iş, ardına sen düş*” (Püsküllüoğlu, 2003:57) ve onunla aynı anlamı barındıran “*çocuğa iş sal ardınca sen var*” (Püsküllüoğlu, 2003:58) atasözleri,

⁴ Eski Türk toplumunda damatların aynı zamanda çoban olarak kabul edilmesinin izleri Anadolu’daki bazı geleneklerde varlığını sürdürmektedir. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: (Türkmen, 1987).

çocuklara iş vermenin yanlış olmasına dair fikirlerden daha çok verilen işleri başaramamalarından dolayı çocukları yargılayan bir tavır barındırmaktadır. “Çocuğun yediği helal giydiği haram” (Püsküllüoğlu, 2003:58) atasözü de modern bir bilinçte karşılığı pek de bulunmayacak bir anlama sahiptir. Bu kavrayışa göre, çocuğun güzel bir kıyafet giyip bundan mutlu olmasının bir anlamı yoktur çünkü o kıyafet zaten bir süre sonra çocuğa küçük gelecektir. Bununla birlikte yine bu atasözünde çocukların yetiştirilmesinde çocuğun yiyeceklerinden herhangi bir tasarrufa gidilmemesi öğütlenir çünkü beslenmedeki zenginlik çocuğun bedenini biçimlendirecektir. Bu beden ise çobanlık, çiftçilik, askerlik gibi geleneksel meslekleri icra ederek toplumsal sürekliliği sağlayacaktır. “Sade pirinç zerde olmaz bal gerektir kazana, baba malı tez tükenir evlat gerek kazana” (Püsküllüoğlu, 2003:155) sözü, toplumun ekonomik sürekliliğinde yeni nesillere düşen rolü açıkça ifade eder. Burada evlat ile çocuk kavramlarının atasözlerinde birbirinden farklı nitelikleri barındıran anlamlarda kullanıldığını vurgulamak gerek. “Evladı ben doğurdum ama gönlünü ben doğurmadım” (Püsküllüoğlu, 2003:83) atasözü de geleneksel ekonomik modeller içerisinde evlada bir işlev yükleyen bir önceki atasözünde olduğu gibi, “evlat” kavramını sorumluluk sahibi bir birey olarak işaret eder. Çocuk ise, evlادın olgunlaşmamış biçimi olarak daha pasif, sorumluluklardan uzak ve öngörülemez kabul edilir.

Buna ek olarak çocuğun kamusal alan içinde herhangi bir şeyleri gizlemeden var olması ve yalan söylemeyi bilmemesi; onun haber kaynağı olarak görülmesi sonucunu doğurmuştur. “Çocuktan al haberi” (Püsküllüoğlu, 2003:58) kalıbı, bu anlamlara ek olarak yetişkinlerin samimiysizliğine dönük bir eleştiriyi çocuklar üzerinden gösterir.

6.1. Kız

Evladın topluluk içindeki konumu, işlevi ve anlamı ise onun cinsiyeti ile doğrudan ilişkilidir. Kız evlatların toplumsal bellekte işaret ettiği en güçlü anlam kümesi evliliklidir. Konuyla ilgili bu çalışma kapsamında karşılaşılan toplam 22 atasözünden 13 tanesi kız ve evlilik arasındaki ilişkiye dair fikirleri farklı temalarla bağdaştırarak barındırır. Kız her ne kadar evlenme pratiği ile bağlantılı bir anlama sahip olsa da bu pratiği kendi kararlarını verebilen bir özne olarak icra etmesine geleneksel yapı izin vermez. “Kızı gönlüne bırakırsan ya davulcuya kaçar ya zurnacıya” (Püsküllüoğlu, 2003:125) sözü, evlilik konusunda kızların aileleri tarafından denetim altında tutulmalarının gerekliliğine dair toplumsal kabulleri açıkça gösterir. “Çobana verme kızı ya koyun güttürür ya kuzu” (Püsküllüoğlu, 2003:57) ve “tarlayı düz al kadını kız al” (Püsküllüoğlu, 2003:168) atasözleri de kızların evlilik süreçlerinde “alınıp verilen” niteliğini gösterir. “Kızını dövmeyen dizini döver” (Püsküllüoğlu, 2003:125) atasözü de kız çocuklarının kontrol altında tutulması gerektiğine dair fikirleri kararlılıkla vurgular.

Kızın evlilik üzerinden kavramsallaştırılmasına dair geleneksel tutum “kız beşikte çeyiz sandıkta” (Püsküllüoğlu, 2003:125) sözü ile gösterilir. Kız çocukları daha doğar doğmaz evlilik hazırlıklarını yapmayı öğütleyen kültürel bağlam, kızların belli bir yaşa geldiğinde evlenmiş olmalarını zorunlu kılar. “On beşindeki kız ya erde gerek ye yerde” (Püsküllüoğlu, 2003:145) atasözünün on beş yaşındaki çocuğa yüklediği rol, günümüzün değer yargıları ile örtüşmese de bir dönemin geleneksel dünya görüşüne kız çocuklarının kavranmasını yansıtmaya açısından bir önem taşır.

Folklorda kızlar açısından evliliğin kaçınılmazlığı söz konusudur. Evlenemeyen kızları tanımlamak amacıyla kullanılan “evde kalmak” deyimini trajik bir durumu işaret etmekle birlikte geleneksel kültürde gerçekleşme olasılığı oldukça düşük bir durum olarak görülür. “Delikli taş yerde kalmaz deli kız evde kalmaz” (Püsküllüoğlu, 2003:63) ve “kel kızın kör alıcısı olur” (Oy, 1972:298) atasözleri kızların kusurlu nitelikler taşısalar dahi muhakkak evleneceklerine işaret eder.

“Oğlunu seven hocaya, kızını seven kocaya vermez” (Oy, 1972:308) atasözü babanın kızı üzerindeki denetim gücüne işaret eder. Evlenene kadar babasının denetiminde olan kızın denetimi evlendikten sonra kocasına geçer. Evlilik esnasında kız evinin talepleri oğlan evi tarafından yerine getirilmelidir ve bu talepler etrafında pek çok gelenek oluşmuştur. “Kız evi naz evi” (Püsküllüoğlu, 2003:125) atasözü kız tarafının zorlayıcı taleplerinin meşruluğuna gönderme yapar. Bu tarz gelenekler ve kalıp ifadeler

kızların, aileler tarafından bir tür sermaye olarak değerlendirildiğini de göstermektedir. Yine geleneksel kültürdeki başlık parası da bu toplumsal kabul ile ilgilidir. Başlık parasının yer aldığı atasözlerinden biri çok eski bir dönemde yazıya geçirilmiştir. Kaşgarlı Mahmud tarafından derlenen “*kaling birse kız alır kerek bolsa kız alır*”⁵ (Oy, 1972:134) şeklindeki atasözü, kızların sermaye olarak değerlendirilmelerine dair fikirlerin oldukça eski olduğunu gösterir.

Başlık parasının temel işlevinin, kızın aileden ayrılmasından kaynaklanan ekonomik kaybı gidermek ya da hafifletmek olduğu bilinmektedir. Geleneksel yapı içerisinde oğlan çocuğu evlendikten sonra da çoğunlukla evden ayrılmaz ve o evin ekonomik süreçlerinin bir parçası olmayı sürdürür. Dolayısıyla bu tarz bir kültürel bağlamda erkek çocuk sahibi olmak avantajlı bir durum olarak görülürken kız çocuk sahibi olmak ise dezavantajlı bir konuma sahip olmak anlamına gelir. Kız çocuk sahibi olmanın bu anlamına işaret eden atasözleri içerisinde; “*oğlan doğuran övünsün, kız doğuran dövünsün*” (Oy, 1972:306), “*kızı olan tez kocar*” (Oy, 1972:299), “*kızın var, yüreğinde sizin var*” (Oy, 1972:299) gibi örneklerden bahsedilebilir. Bu atasözleri kız çocuklarının erkek çocuklara göre bu dezavantajlı konumuna açıkça işaret eder.

Geleneksel kültürde kız “alınırken” onda bazı nitelikler aranır. “*Ergen gözüyle kız alma gece gözüyle bez alma*” (Püsküllüoğlu, 2003:79) atasözü kızı “almadan” önce sıkı bir değerlendirme yapmanın önemine değinir. Aranılan niteliklerin açıkça görülebilmesi açısından daha öncesinden tanışılan ailelerin kızları, evlilik açısından diğerlerine nazaran daha çok tercih edilir. “*Komşu kızı almak kalaylı kaptan su içmek gibidir*” (Püsküllüoğlu, 2003:127) atasözü ile bu durum gösterilir.

Kız çocukları ile anneleri arasındaki ilişkinin gücüne “anne” rolünden bahsedilirken değinilmiştir. Bu ilişkide annenin kızını önceleyen tavrına karşılık kızın vefasızlığı ve kocasına daha fazla önem vermesi “*ana kızına taht kurar kız bahtı kocadan arar*” (Püsküllüoğlu, 2003:25) atasözü ile gösterilir. Bu atasözü de aslında kızın, evliliği çağrıştıran anlamını göstermektedir denilebilir.

6.2. Oğul

S. V. Örnek, yaptığı saha araştırmalarına dayanarak geleneksel kültürün güçlü olduğu yerlerde kız çocuklarının verilen değer erkek çocuklarına nazaran daha az olduğunu vurgular (2000:137). Atasözlerini de yaşatan bu tarz bir kültürel bağlamda bir ailenin kız çocuğuna nazaran oğlan çocuğu sahibi olması daha arzulanan bir durumdur. Bunun için evlilik gerçekleşir gerçekleşmez o çiftin bir oğlan çocuğu sahibi olması beklenir. “*Gelin eşikte oğlan beşikte*” (Püsküllüoğlu, 2003:89) atasözü bu beklentiye ifade eder. “*Çam ağacından ağıl olmaz el çocuğundan oğul olmaz*” (Püsküllüoğlu, 2003:55) sözü, kan bağının bulunması gerekliliğine vurgu yapar. Dede Korkut’un mukaddime kısmında geçen atasözlerinden olan “*güyegü oğul olmaz*” (Tezcan ve Boeschoten, 2001:30) sözü de oğulluk rolünün biçimlenmesinde kan bağının önemine dair fikirleri gösterir. Özellikle tarım toplumlarının sahip olduğu temel öğreti “*devlet oğul, mal tahıl, mülk değirmen*” (Püsküllüoğlu, 2003:67) atasözünde açıkça vurgulanır. Tarım toplumlarının temel sermayesi olan tahıl, onu öğütecek değirmen ve süreci yürütecek işgücüne sahip olan oğul; ihtiyaç duyulan temel bir üçlü olarak kabul edilir. Dolayısıyla oğul, tarım toplumundaki bir bireyin temel sermayelerinden biri olarak kabul edilir. Sözelimi varsıllığın doğurduğu şımarıklık ve görgüsüzlük durumunu ifade etmek amacıyla kullanılan “*görmemişin oğlu olmuş çekmiş çükünü koparmış*” (Püsküllüoğlu, 2003:92) atasözünde de bir zenginlik göstergesi olarak oğul görünür.

Geleneksel kültürde oğlan çocukları ailenin sigortası olarak kabul edilir. Zorda kalınan durumlarda yetişkin erkek çocukların yardımını beklenir. Ancak oğulların bu beklenti ekseninde hareket edeceklerinden emin olamama durumu atasözlerine yansımıştır. “*Buğdayım var deme ambara girmeyince oğlum var deme yoksul düşmeyince*” (Püsküllüoğlu, 2003:52) atasözü, bu güvenilmezlik potansiyeline işaret eder. Nihayetinde olumsuz niteliklere sahip olsa da “*kız pazarda satılmaz, oğlan*

⁵Başlık verilince kız alınır, gerekli olunca alınır.

atılmaz, çekmek gerek” (Oy, 1972:299) şeklinde evladın kollanması gerektiğine dair öğütler içeren atasözleri de bulunabilmektedir.

Atasözlerinde genel olarak belirginleşen bir tavır olarak eski nesillerin yanında taraf alıp yeni nesillere eleştirel bakma durumu oğul ile ilgili kalıplarda da görülmektedir. “*Oğlak yiliksiz oğlan biligsiz*”⁶ (Oy, 1972:142) atasözü, bilgi birikimi ve yaş arasında doğru orantının varlığını kabul eden bu geleneksel görüşün, oğlu konumlandığı yeri göstermektedir. Yine Kaşgarlı tarafından yazıya geçirilmiş ve oğlan ile oğlak analojisi üzerinden biçimlenmiş bir başka atasözü olan “*oğlan işi iş bolmas, oğlak mungızı sap bolmas*”⁷ (Oy, 1972:142) örneği, bilgi ve deneyim sahibi olamamaktan kaynaklı işbilmezliği oğlan ile bağdaştırır. Oğlandaki bu “iş bilmezlik” halinden kaynaklanacak sorunlarla ilgili olarak ebeveynler uyarılır: “*Oğlanı yumuşa sal ardınca sen var*” (Oy, 1972:207). Oğlanı bu tecrübesizlikten kaynaklanan aciz hâlden kurtarabilecek olan da yine atasının sahip olduğu birikimdir. Dede Korkut’un mukaddimesinde geçen “*oğul atadan görmeyince sofraya çekmez*” (Tezcan ve Boeschoten, 2001:30) atasözü, oğulların davranışsal niteliklerinin kökeni olarak da atalara işaret eder.

7. DİĞER AKRABALIK ROLLERİ

Dayı, amcaya nazaran atasözlerinde daha çok geçer. Bu durum, eski Türk toplumunda anne tarafı akrabalarının baba tarafı akrabalarına nazaran daha saygın ve asli bir konuma sahip olması ile ilgili olabilir. Hassan; anahanlık olarak tanımladığı bu örgütlenme biçiminin kalıntılarının akrabalık adlandırmalarında varlığını koruduğunu dile getirir (2000:167-168). Dayılık rolü ekseriyetle kişiye güven veren bir anlamı andırarak atasözlerinde kendine yer bulmuştur. “*Dayı ile dağ dolan, amca ile bağ dolanma*” (Yurtbaşı, 2012:28) atasözü dayılığı güvenilir bir rol olarak işaret eder. “*Güvenme dayına, ekmek al yanına*” (Oy, 1972:285) atasözü de içerdiği uyarıyı, dayıya potansiyel olarak güvenildiği varsayımı üzerinden sunar. Dayıya duyulan güvenin bir başka ifadesini belirten “*emmim dayım kesem elim soksam yesem*” (Püsküllüoğlu, 2003:78) atasözünde dayı, amca ile birlikte meşru bir kaynak olarak kabul edilir. “*Köprüyü geçinceye kadar ayıya dayı derler*” (Püsküllüoğlu, 2003:130) atasözünde dayı, annenin kardeşi olan özel bir akrabalık konumundan ziyade “ayı” sözcüğü ile kafiyeli bir söyleyiş oluşturmak adına kullanılmıştır denilebilir. Amcaya göre daha saygın bir konum olsa da dayılık, asla babalık kadar önemli değildir. “*Katıra baban kim demişler, dayım at demiş*” (Püsküllüoğlu, 2003:119) atasözü, dayılık kurumunun kişinin konumunu belirleme gücüne sahip olmadığına dair kabulleri gösterir. Türklerde İslam öncesi dönemlerde var olan hala-dayı çocuklarının evliliği İslam ile birlikte yerini amca çocuklarının evliliğine bırakmıştır. Bu dönüşümle birlikte eski dönemlerde otorite sembolü olan dayının bu anlamı zamanla kaybolmuştur. Karabaş, “dayılanmak” deyiminin bir güce sahip olmadan kişinin kendini güçlüymüş gibi göstermeye çalışmasını tanımlamak için kullanılmasını, dayının zaman içinde kaybolan otoritesi üzerinden açıklar (1999:59-60). Dayının atasözlerinde güven duygusu ile bağlantılı bir anlama sahip olması durumu, bu çıkarımlarla örtüşür. Bunlara ek olarak “*oğlan dayıya kız halaya çeker*” (Püsküllüoğlu, 2003:144) atasözünde dayı, oğlan çocuğunun büyüdüğünde benzeyeceği kişi olarak kabul edilir.

Evliliğe müteakip doğan çeşitli akrabalık statülerine dair yargılara da atasözlerinde rastlamak mümkündür. Sözelimi bacanakların çok iyi anlaştıklarına dair “*dokuz bacanak bir çavdar gölgesinde eğlenir*” (Yurtbaşı, 2012:28) atasözü ile “güvey” kavramını içeren atasözlerinde damatlara yüklenen aşağılayıcı anlam görünür.

Bacanakların bu uzlaşmacı tutumlarına karşın aynı ailenin gelinleri olan eltiler ise uzlaşmazlıkları ve birbirleri ile çekişmeleri üzerinden kavranarak atasözlerinde yer alırlar: “*Kuma gemisi yürümüş elti gemisi yürümemiş*” (Püsküllüoğlu, 2003:132), “*elti eltiden kaçır, görümceler bayrak açar*” (Oy, 1972:280) ve “*elti eltiye eş olmaz, arpa unundan aş olmaz*” (Oy, 1972:280) atasözleri hep aynı noktaya işaret eder. Elti gibi görümcelik de gelinlere hitap eden bir akrabalık kurumu olarak çekişme ile bağlantılı bir anlama sahiptir: “*Görümcü yüzünü görmeyeyim ölünce*” (Yurtbaşı, 2012:29). Buna koşut olarak damadın kız evindeki konumu olan eniştelik kurumu güvensizlikle ilişkili bir anlamda

⁶Oğlak iliksiz oğlan biligsiz.

⁷Oğlan işi iş olmaz, oğlak boynuzu sap olmaz.

atasözlerinde yer alır. “Enişte gölgesi geven gölgesi” (Yurtbaşı, 2012:30) ve “enişte kalsın inişte yokuşta” (Yurtbaşı, 2012:30) atasözleri eniştenin saygın olmayan konumuna işaret eder.

SONUÇ

Atasözlerindeki yargılara göre bireyi tanımının, onun davranışlarını hesaplamanın ve öngörebilmenin yolu, onun soyuna bakmaktan geçer. Böylece soy üzerinden oluşturulan öngörülebilirlik durumları ile bireyler, tanımadıkları bireyler ile karşılaştıklarında nasıl pozisyon alacaklarına dair bir fikir sahibi olabilirler. Öte yandan yine bireyler, mensubu oldukları soyun nesiller boyunca inşa ettiği itibarı da koruma yükümlülüğü altında oldukları için topluma zararı dokunacak davranışları icra etmekten kaçınmak zorunda kalırlar. Soya dair yargıları barındıran atasözlerinin bu iki durumun sürekliliğine katkı sağladığı söylenebilir.

Öte yandan belli başlı akrabalık rollerine dair kalıplaşmış yargılar da atasözlerinde yer almaktadır. Baba miras kaynağı olarak belirginleşirken anne ise merhamet ile bağlantılı bir anlam üzerinden kavranır. Baba ile oğul; anne ile de kız arasında ahlaki ve davranışsal bir sürekliliğin varlığına dair fikirler öne çıkar. Kardeş olmak işbirliği yapmayı gerektirirken evlatlara dair genellemeler cinsiyete göre değişkenlik gösterir. Kız, evlilikle bağlantılı bir yere konumlandırılırken; oğlan ise ailenin sigortası olarak belirir.

Baba-oğul, ana-kız, ebeveyn-çocuk, gelin-kaynana ilişkilerinde olduğu gibi eski ve yeni kuşak karşılaştırıldığında eski olan yüceltilir, yeni olan eleştirilerek eski ve ideal olana benzemeye davet edilir. Bu durum atasözlerinin daha çok yaşlı kuşakların hafızasında saklanması ile ilişkili olabilir. Metnin yeniden üretilmesinde aktif olan kuşağın dolaylı olarak da olsa bu kalıp ifadeler ile kendilerine ayrıcalıklı bir konum inşa etmeye çalıştıkları söylenebilir. Bireyler evliliğe teşvik edilir. Bu teşvik sayesinde toplumun kendini yeniden üretmesi ve sürekliliğine katkı sağlanmış olur. Tüm bu veriler, atasözlerinin geleneksel kültürde sadece akrabalıkla ilgili bir tema açısından ele alındığında bile oldukça karmaşık bazı işlevler üstlenerek var olduğunu gösterir.

KAYNAKÇA

- Aksoy, Ö. A. (1988). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp.
- Balaman, A. R. (2002). *Evlilik Akrabalık Türleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Başaran, U. (2013). Atasözlerinin Kalıpsallığı Üzerine, *Turkish Studies*. 8/9, ss: 757-770.
- Binler, M. Z. (2007). *Türk Dünyası Aile ve Akrabalık Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Selenge.
- Boratav, P. N. (1984). *100 Soruda Türk Folkloru*. İstanbul: Gerçek.
- Çobanoğlu, Ö. (2003). “Atasözleri”, *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Türk Dünyası Edebiyat Tarihi Cilt III*, Ankara: AKM.
- Çobanoğlu, Ö. (2012). “Giriş”, *Sınıflandırılmış Atasözleri Sözlüğü*. (M. Yurtbaşı). İstanbul: Excellence.
- Delaney, C. (2014). *Tohum ve Toprak: Türk Köy Toplumunda Cinsiyet ve Kozmoloji*. (Çev.) S. Somuncuoğlu ve A. Bora, İstanbul: İletişim.
- Emiroğlu, K. ve Aydın, S. (2009). *Antropoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat.
- Güngör Ergan, N. (1999). “Türk Atasözleri ve Deyimlerinde Aile ve Akrabalık Anlayışı”, *Uluslararası Üçüncü Türk Kültürü Kongresi*. Ankara: AKM.
- Gürçayır, S. (2008). Kuşaktan Forum Geçiş ve Bilgisayar Atasözleri, *Millî Folklor*. 20(79). ss: 70-77.
- Hassan, Ü. (2000). *Eski Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler*. İstanbul: Alan.
- Holy, L. (2016). *Antropolojinin Akrabalık Yaklaşımları*. (Çev.) Ç. Enneli, Ankara: Heretik.
- Karabaş, S. (1999). *Bütüncül Türk Budunbilimine Doğru*. İstanbul: YKY.
- Kaya, D. (2010). *Türk Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ.
- Lévi-Straus, C. (2012). *Yapısal Antropoloji*. (Çev.) A. Kahiloğulları, Ankara: İmge.
- Li, Y. (1999). *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*. İstanbul: Simurg.
- Malinowski, B. (1992). *Kuzeybatı Melanezya’da Vahşilerin Cinsel Yaşamı*. (Çev.) S. Özkal, İstanbul: Kabalcı.

- Meeker, M. (1970). *The Black Sea Turks: A Study of Honor, Descent and Marriage*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Chicago.
- Oy, A. (1972). *Tarih Boyunca Türk Atasözleri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.
- Örnek, S. V. (2000). *Türk Halkbilimi*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Parlatır, İ. (2008). *Atasözleri ve Deyimler I: Atasözleri*. Ankara: Yargı.
- Püsküllüoğlu, A. (2003). *Türk Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: Arkadaş.
- Rıza Tevfik (2014), “Folklor – Folk Lore”, *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*, (ed.: M. Ö. Oğuz vd). Ankara: Grafiker.
- Sahlins, M. (2015). *Akrabalık Nedir Ne Değildir?*.(Çev.) A. Pala, Ankara: Dipnot.
- Tezcan, S. ve Boeschoten, H. (2001). *Dede Korkut Oğuznameleri*. İstanbul: YKY.
- Tunç, E. (2021). Sosyal Sermaye Teorisi ve Sanal Akrabalık Bağları Kapsamında Sivas'ta Kirvelik Kurumu, *folklor/edebiyat*, 27(2), ss: 437-454.
- Türkmen, F. (1987). Anadolu'da Yaşayan Bazı Eski Türk İnançları ve Âdetleri Üzerine, *Türk Kültürü*, XXV(294), ss: 630-633.
- Türküne, M. (1995). *Eski Türk Toplumunun Cinsiyet Kültürü*. Ankara: Ark.
- Van Beal, J. (1975). *Reciprocity and the Position of Women*. Amsterdam: Van Gorcum.
- Yıldırım, D. (1998). *Türk Bitiği*. Ankara: Akçağ.
- Yılmaz, Y. ve Sarı, H. (2015). Türk Atasözlerinde Akrabalık Adlarının Kullanımı, *Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*. S:2, ss: 1-20.
- Yolcu, M. A. (2014). *Türk Kültüründe Evliliğe Bağlı Tabu ve Kaçınmalar*. Konya: Kömen.
- Yurtbaşı, M. (2012). *Sınıflandırılmış Atasözleri Sözlüğü*. İstanbul: Excellence.

EXTENDED SUMMARY

Purpose

One of the most logical actions that can be made to understand the dynamics of a society's thinking is to look at the artistic products of that society, which are produced anonymously and named folklore. Some of these products, some of which are in the form of stories and some of them in the form of poetry, are expressions used in daily speech. Proverbs are from these patterns. In the first articles mentioning the discipline of folklore in the Turkish language, the term "hikmet-i avam" (wisdom of folk) was used in the meaning of folklore. This term is a concept that is used in the established Turkish language of that period in terms of proverb. This common use is very meaningful in terms of demonstrating the importance of proverbs as a genre in folklore research.

Another field of study that is as important as proverbs when it comes to folklore research is kinship. The system of social relations, which is culturally accepted by the way of ancestry and marriage, is called kinship. In many primitive societies that have not developed complex forms of organization such as the state, the development of social relations within the boundaries of kinship has resulted in the focus of many names doing research on culture on kinship relations. Although kinship relations between people are seen as biological processes with a simple approach, research on the subject shows that it is cultural processes to shape and spread this network of relationships and transfer them from generation to generation. Naming of kinship roles indicates patterned behavior between the person who uses those names and the person whose kinship name symbolizes them. Considering that proverbs also play a role in the survival and dissemination of information specific to these behavioral patterns in traditional culture, the determination and evaluation of the judgments regarding kinship embedded in these proverbs constitutes the subject of this article.

Methodology

In this context, major works containing proverbs in Turkish were reviewed and proverbs containing concepts specific to kinship systems were identified and the meaning in the proverb text was tried to be revealed. Approximately 150 proverbs containing the concepts of kinship are classified according to these kinship names. Thus, the judgments in the memory of Turkish society regarding each kinship role were tried to be determined. Hermenötic method was used to make sense of the texts.

Findings

According to the judgments in the proverbs, the way to recognize the individual, calculate and predict his behavior is to look at his lineage. Thus, with the predictability situations created by the lineage, individuals can have an idea of how to take positions when faced with individuals they do not know. On the other hand, individuals are obliged to protect the reputation that their descendants have built for generations, so they are forced to refrain from performing behaviors that will harm society. It can be said that proverbs containing judgments about lineage contribute to the continuity of these two situations. On the other hand, stereotypes about major kinship roles are also included in the proverbs. While the father becomes apparent as a source of inheritance, the mother is understood through a meaning linked to compassion. Father and son; ideas about the existence of a moral and behavioral continuity between mother and daughter come to the fore. While being a brother requires collaboration, generalizations about children vary by gender. While the girl is positioned in a place connected to the marriage; the boy appears as the insurance of the family in proverbs. As in father-son, mother-daughter, parent-child, bride-mother in law relationships, the old and new generation are glorified compared to the old, the new is criticized and invited to resemble the old and the ideal. This circumstance may be related to the storage of proverbs in the memory of older generations. It can be said that the generation active in the reproduction of the text, even indirectly, tries to build a privileged position with these phrases. Individuals are encouraged to marry. Thanks to this incentive, the reproduction and continuity of society is contributed.

Conclusion and Discussion

All this data indicates that proverbs exist in traditional culture, taking on some rather complex functions, even when taken only from the point of view of a theme related to kinship. Proverbs and kinship systems continue to exist more strongly in rural societies. Therefore, it can be said that a cultural continuity is aimed with the values produced at this intersection of proverbs and kinship systems in folk culture. With this continuity, a kind of status quo is created and a social order is aimed with this status quo.